

”אני מלחמת אזרחים”

רחל אליאור

חיים גורי

לא אמרתי את כל האמת

למנחם ברינקר

לא אמרתי את כל האמת, לא אמרתי רק אותה,
כמתבקש, מראשיתה עד אחריתה.
גם הפוליגרף שם לב לכך,
רשם קוים בגרף
ועוד חוקר חיד אף חבריו.

*

כבר נאמר שאדם, בדרך כלל, מרחיק את עדותו,
שאם מה שבאמת בוכה בו הוא שותק, לטובתו.
”הביוגרפיה האמתית שלנו עשויה מהדברים
שאנו מבקשים להביאם במסתורים”,
כתב אנדרה מאלרו.

*

אמרו זאת מקדם, לפני, לא משנה,
שאדם יסודו מעפר וסופו לעפר.
מאז הגרוש מהגן לא נתקלנו במקרים חריגים.
רק הנשמה תהללה.
ובמקרה הטוב תשכן לה בספרים.
כי רבים הנשפכים ומעטים הנזכרים.

*

אמר הסבא של עמוס עוז:
”קשה לזקנים למות, כי יש בהם רגילות לחיות”.
קל יותר לעלמים לקחת לאבוד,
לחדל לפתע,
לא להיות!

כי הזקנים בדרך כלל מסתלקים איש איש, בשקט,
והעלמים נעלמים ברעש הגדול ובחבורות.

*

כל הסימנים מראים שהשנאה תמשך ותגאה לה
וזאב לא גור עם כבש ונמר לא ירבה עם גדי.
רק בחלום הלילה נראו המראות ההזויים האלה,
או באחרית הימים.

*

כָּל הַסִּימָנִים מְרָאִים שֶׁהַהִיסְטוֹרְיָה חוֹזֶרֶת
וְדוֹר לְדוֹר מַעֲבִיר אֶת הַחֶרֶב, כְּמוֹ בְּמִרוֹץ־שְׁלִיחִים,
שֶׁדְּמִיוֹנָם שֶׁל הַרוֹצְחִים, מְאִז וּמְקַדֵּם,
עוֹלָה, לְלֹא סֶפֶק, עַל דְּמִיוֹנָם שֶׁל הַנֶּרְצָחִים.

*

כָּל הַסִּימָנִים מְרָאִים שֶׁאֲדָנִי שׁוֹמֵעַ קוֹל
אֲדָ אֵינוֹ הוֹפֵךְ אֶת הָעוֹלָם לְמִים,
כְּמִבְּטָח לְמִלְאָכִים הַצּוֹעֲקִים בְּ"עֶשְׂרָה הַרוֹגֵי מְלָכוֹת".
הוּא רַק עוֹמֵד עַל עֲמָדוֹ וּמַחְרִישׁ, בִּינְתַיִם,
לְאוֹר הַשֶּׁמֶשׁ, הַיָּרֵחַ וְהַכּוֹכָבִים שֶׁנִּשְׁאַרוּ בַחוּץ.

*

וְהָעוֹלָם עוֹמֵד עַל עֲמָדוֹ וּמַחְרִישׁ,
כְּאֵלוֹ לֹא נִגַּע בּוֹ הַדְּבָר, חֶסֶךְ וְחִלְלָה,
כְּפִי שֶׁאֲמַר הַרֵב קְלוֹנִימוֹס שֶׁפִּירָא הִי"ד,
בְּסִפְרוֹ "אֵשׁ קִדְשִׁי", בְּאוֹתָם זְמַיִם.
מִי שֶׁצִּפָּה לִישׁוּעַת ה' כְּהֶרֶף עֵינַי
וְהוֹבֵל לְפָנֶיהָ בְּאַחַד הַקְּרוֹנוֹת הַחַתוּמִּים.

*

וְאֲדָנִי, שֶׁלֹּא דָרְכִיו דָּרְכֵינוּ,
הַמְקוֹף בְּכָל הַפְּרוּשִׁים הַנִּתְּנִים,
מִמְשִׁיף לְהַתְמִיחַ אֶת הַתְּאוֹלוֹגִים
וְלְהַכְאִיב יוֹמָם וְלַיְלָה לְמַאֲמִינִים.
קוֹטֵי הַקְּטֹנָה, מְהַלְלֵה וְהַעֲרָפֵל, אֲמָרָה לִי,
שֶׁאֵלֵהִים לֹא מַחֲלֵק בְּצִדֵּק אֶת הַמִּתְנוֹת שֶׁלוֹ
לְאֲנָשִׁים הַנְּכוֹנִים.

*

כָּל הַנְּבִיאִים שֶׁהִתְבַּדּוּ
כָּל הַנִּשְׁבָּעִים שֶׁנִּבְגְּדוּ
כָּל הַמְּטִיפִים שֶׁהִצְטַרְדּוּ
כָּל הַמְּשִׁיחִים שֶׁמְעַדּוּ
כָּל הָעֵדִים שֶׁרָאוּ וְתַעֲדוּ
כָּל הָעֲמוּדִים שֶׁהִתְמוֹטְטוּ
כָּל הַמְּעַנִּים שֶׁהִשְׁתַּדְּלוּ וְשִׁתְּקוּ
כָּל הַתְּחִנוֹת שֶׁנִּחְנְקוּ
כָּל הָעֻקְבוֹת שֶׁנִּמְחְקוּ
כָּל הַבּוֹרוֹת שֶׁנִּחְפְּרוּ
כָּל הַחֲפִים שֶׁנִּגְרְרוּ
כָּל הַשִּׁירִים הַזְּפִים שֶׁנִּשְׁאַרוּ

*

וְהִנְהָרוֹת הַהוֹלָכִים אֶל הַיָּם,
הִנְהָרוֹת הַנוֹשְׂאִים דְּכָיִם ;
אֲנַחְנוּ לֹא אוֹתָם הַמַּיִם,
הֵם אוֹמְרִים, כְּהַרְקֵלִיטוֹס הָאֶפֶל,
לְמַאֲשִׁימִים אוֹתָם.

*

וְהִיא עוֹלָה מְשֻׁעוּלָה טְלוּלָה מְטוֹלָלִים
לְבִשָׁר לִי שֶׁלֹּא לְנֶצַח תֹּאכַל חֶרֶב.
וְאִף נִשְׁבַּעַת לִי בְשֵׁם הַיָּמִים הַבָּאִים,
שְׁיִהְיֶה אַחֲרָת.
תְּמִיד הָיָה בָּהּ מְשֻׁהוּ אוֹפְטִימִי.
שָׂאֵם לֹא כֵן מִזְמַן כָּבֵד הִיְתָה נִגְמָרֶת.
הִיא לֹא הִתְנוֹכְחָה עִם אֱלֹהִים,
אִיּוֹבִית וְנִחְרָת,
רַק בְּקֶעָה, כְּאֵילַת־הַשֶּׁחַר, מִמְרוֹמֵי הָאֲרָבֶל,
נִמְמָנָה וְזוֹכְרָת.
כִּי הָיָה בָּהּ מְשֻׁהוּ אוֹפְטִימִי,
מְשֻׁהוּ הַלְקוּיַח מִהֶזְהָב הַטּוֹב
וּמִן הַתְּכֵלֶת הַזוֹהֶרֶת.¹

בשיר עברי מעורר מחשבה זה, מתעד המשורר והסופר חיים גורי (1923–2018), יליד תל אביב, בלשון תמציתית ומהדהדת, פרקים חשובים בחייו, שעליהם שוחח ארוכות עם חברו הקרוב ביותר, מנחם בריןקר, איש ירושלים (1935–2016), ועליהם הרחיב בכתיבתו בפרוזה לאורך השנים. עם חבר נפש זה, שנודע כאיש הגות וחוכמה, פרופסור לספרות ופילוסופיה, מתרגם ואוהב שירה, חלק את כל האמת, על כל היבטיה, ככל שאדם רק יכול. אבל בשיר החכם שהקדיש לזכר חברו האהוב, פתח בהצהרה נוקבת: "לא אֶמְרָתִי אֶת כָּל הָאֵמֶת, לֹא אֶמְרָתִי רַק אוֹתָהּ, כְּמִתְבַּקֵּשׁ, מִרְאֲשִׁיתָה עַד אַחֲרִיתָה". וזאת משום שגורי היטיב לדעת שבחייו של כל אדם מצויים ממדים רבים שאינם נגלים לעין המסתכל, שכן תמיד רב הנסתר על הנגלה, ודברים של עיקר, שאינם מובנים אלא למי שחווה אותם על בשרו ובנבכי נפשו, שומר אדם בינו לבין עצמו, כאמור לעיל:
כָּבֵד נִאֲמַר שְׂאֵדָם, בְּדֶרֶךְ כָּלֵל, מִרְחִיק אֶת עֲדוּתוֹ,
שְׂאֵת מֶה שֶׁבְּאֵמֶת בּוֹכָה בּוֹ הוּא שׂוֹתֵק, לְטוֹבָתוֹ.
"הַבְּיוֹגְרַפִּיָּה הָאֵמֶתִית שֶׁלָּנוּ עֲשׂוּיָה מִהַדְּבָרִים
שֶׁאֲנוּ מְבַקְשִׁים לְהַבְיָאֵם בְּמִסְתוּרִים".

¹ חיים גורי, "אף שרציתי עוד קצת עוד", שירים, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד: דניאלה די-נור מוציאים לאור, 2015, עמ' 76–80.

דליה רביקוביץ (1936–2005), המשוררת והסופרת החכמה והמיוסרת, נשאלה בריאיון שנערך עימה ב-1996 כיצד הייתה מסכמת את חייה בשורה אחת, לו נדרשה להעניק שם לאוטוביוגרפיה פרי עטה. היא ענתה במשפט: "מה שצריך לשכוח", ונימקה: "את כל מה שקרה לי, מלבד השירים, צריך לשכוח". כותרת זו היא מעין הד למשפט הפתיחה של גורי, שהביא ברשימה בספרו שיוזכר בסמוך, משפט של אנדרה מאלרו שאמר: "הביוגרפיה האמיתית שלנו עשויה מן הדברים שאנו מבקשים להשכיחם". על משפט זה העיר גורי: "הדבר נכון הן לגבי הפרט והן לגבי הכלל".

כל אדם, כידוע, ארוג ממטווה של חוטי שתי וערב; מהדברים שהוא מבקש לזכור ולהזכיר ומאלה שהוא מעדיף לשכוח ולהשכיח. כל אדם שזור מחוטי השתי של חייו, כלומר, מהדברים שאיננו בוחר, מתשתיות חייו שאליהן הוא נולד: מהבית שבו צמח וגדל, בית הוריו, מלשונם, אמונתם, עיסוקיהם, זמנם ומקומם, שהרי כל אדם בשורש מהותו אינו אלא תבנית נוף הולדתו, תבנית נוף בית הוריו, דיבורם, שתיקתם, אמונתם, סבלם וחמלתם, קוצר ידם, ייאושם, תקוותם ואהבתם. לתוך התשתית הקבועה של חוטי השתי, שאליה אדם נולד בעל כורחו, שזור כל אדם במעשיו ובמחדליו את חוטי הערב החדשים, המתערבבים פרי חלומותיו, דיבוריו, שתיקותיו, שנאותיו ואהבותיו, אותם דברים מעורבים ומעורבבים בחייו לטוב ולמוטב, שהוא משיג ברוחו ומגלה במעשיו, בחוכמתו, בבחירתו, בחריצותו ובמחויבותו, בינו לבין עצמו, ובבחירותיו, מאבקיו והכרעותיו בינו לבין חבריו ועמיתיו בני דורו, ביחס לקודמיו ולממשיכיו.

גורי חלק עם קוראיו זעיר פה, זעיר שם, רק מעט שבמעט מחוטי השתי של חייו. זאת משום שהאמין באיפוק ובשיקול דעת, בהצטללות איטית ובהירה, בגילוי טפח ובכיסוי טפחיים, והיה מודע כל ימיו למורכבות הניגודים וההפכים שחיי אדם קשורים בהם. עוד האמין, כפי שכתב בדברי הספד על חברתו האהובה, המשוררת המיסטיקאית יוכבד בת מרים (1901–1979), שמשורר "נמדד באבן הבוחן של האצולה האמיתית: הכוח לסגן את התשוקה והכאב, לעמוד בציווי החובה והאחריות כלפי המילים העבריות"².

על בית הוריו, שאותו תיאר במשפט: "אבי ואמי היו ציונים בלב ונפש והאמינו בגאולה", ועל חובו לאביו ואימו, תבנית נוף מולדתו, כתב בסוף הכרך הראשון של ספרו 'עם השירה והזמן', ירושלים תשס"ח, שאותו חיבר וערך בעשור האחרון לחייו. בסיום דבריו בכרך זה כתב משפט שבו הוא מעלה את זכר הוריו ובא חשבון עם כל אלה המבקשים לסלף את ההיסטוריה הציונית החילונית ולהטיל ספק באמונתם של בונייה ויוצריה:

"הם באו משם, בעליה השלישית, חילונים, ציונים, צמחונים, דוברי עברית... אמי ע"ה הגדירה את העיירה שלה כ'יוון מצולה'. הם היו אנשי תרבות עברית לדורותיה, ובארון הספרים בבית אבא שכנה גם מיטב ספרות העולם. הם היו אנשים מאמינים,

² חיים גורי, עם השירה והזמן, דפים מאוטוביוגרפיה ספרותית, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק, ירושלים תשס"ח, ב, עמ' 209.

חברי 'תנועת העבודה', שביקשה ליצור פה את חברת הצדק הסוציאליסטית. הם באמת התכוונו לכך".³

וְיוֹן מְצוּלָה, הביטוי העברי הנדיר שבו בחרה אימו של חיים גורי לתאר את המקום שממנו ברחו ועלתה לארץ ישראל, הוא ניב עברי עתיר משמעות, הנודע מספר תהילים (סט, ג): "הוֹשִׁיעֵנִי אֱלֹהִים כִּי בָאוּ מִיָּם עַד נַפְשִׁי. טָבַעְתִּי בֵּין מְצוּלָה וְאֵין מַעְמָד". ניב זה, המתאר את הטיט הטובעני שבמעמקי הים, הפך בעולמם של היהודים הנרדפים בממלכת פולין-ליטא מהמאה ה-17 ואילך לביטוי לעומק הייאוש מזוועת מעשי ידי אדם, מאז שנדפס בוונציה בשנת 1659 ספרו של ניצול הפרעות, ר' נתן נטע האנובר מזאסלב, 'יוֹן מְצוּלָה'. הספר, אשר תיאר בפרטי פרטים את הזוועות שהתחוללו באוקראינה ובפולין, בגזרות ת"ח ות"ט (1648–1649), הנודעות גם כפרעות חמילניצקי, שבהן נחרבו 740 קהילות יהודיות ונהרגו אלפי יהודים, זכה לעשרות מהדורות.⁴

גורי היה, על פי עדותו, ילד עברי, ציוני חילוני, צבר ארצישראלי, ילד פוליטי, סקרן, חקרן ואוהב קריאה, שגדל בתל אביב הצעירה, בבית ציוני שהיה טמון בו סוד אפל, שהיה קשור בעבר היהודי המיוסר, בְּיוֹן מְצוּלָה, שעברו עליו בשתיקה. הוא מספר ברמיזה על סבתו, אם אימו, ש"מתה צעירה כל כך, והותירה אחריה ארבע יתומות קטנות" (שאימו הייתה הבכורה שבהן), אחרי שסבתו נטלה את נפשה בכפה. אולי עשתה זאת כשיניטלה ממנה ביתה' מרוב מצוקה, אחרי שקיבלה 'גט על ידי שליח', בעקבות פוגרום נורא, שבו ככל הנראה נאנסה באונס קבוצתי, בידי חבורת פורעים ורוצחים, ונטמאה לבעלה.⁵ אימו אמרה לו כי "אין משא

³ חיים גורי, עם השירה והזמן, דפים מאוטוביוגרפיה ספרותית, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק, ירושלים תשס"ח, א, עמ' 306.

⁴ על פרעות ת"ח ות"ט ועל הספר 'יון מצולה' שמחברו נהרג בשנת 1683, ראו: רחל אליאור, ישראל בעל שם טוב ובני דורו: מקובלים, שבתאים, חסידים ומתנגדים, ירושלים: כרמל תשע"ד, כרך א. עמ' 88-90, 101.

⁵ חיים גורי, עם השירה והזמן, א, עמ' 24, 28, 96, 96, 103. בין 1903 ל-1906, התחולל גל פוגרומים מחריד ברוסיה, באוקראינה ובמזרח גליציה שבו נטבחו אלפי יהודים ונאנסו ועונו אלפי נשים יהודיות. בין הפוגרומים זכורים לרעה פרעות קייסינב, 1903; פוגרום 1905 באודסה; ופרעות המאות השחורות. לדברי צפרירה שחם-קורן, בספרה "חסד נעורים", יד טבנקין ויד בן צבי תשע"ט, בפרק המוקדש לדודתו של גורי, שרה ווסקוביניק, אחותה הצעירה של אמו, על יסוד יומניה המצויים ברשות המשפחה ושיחותיה של המחברת עם בני המשפחה: "בזמן הפרעות בקייסינב הותקפה משפחתם, אמה נאנסה, ומשמצאה עצמה בהריון לאחר מכן, לא היה אפשר לדעת אם היא הרה לבעלה או מן האונס. באומץ ובכוחות נפש עילאיים המשיכה לטפל בשלוש בנותיה הקטנות וילדה את בתה הרביעית. חיים, בעלה, רחק ממנה, מבוהל ומבועת ממה שקרה, גם הוא לא ידע את נפשו. האם רחק ממנה על דעת עצמו או שכך הורו לו רבני הקהילה, אין לדעת, שהרי היה רב בעצמו...חייה של האם לא חזרו למסלולם. היא נותרה לבדה בעולם, מורחקת, מנודה, ועל צווארה עול פרנסת ארבע בנותיה הקטנות. באחד ימים, כשנפשה הייתה מרה עד מאד, ולא יכלה עוד להכיל את הכאב, הייאוש והעלבון, לבשה את שמלת כלולותיה והשליכה עצמה לנהר...בבית נותרו ארבע הילדות לבדן, ללא אב ואם, והן פוזרו בין בתים שונים של קרובי משפחה". (שם, 117-118). בפואמה "בְּעֵיר הַהֲרָגָה", שנכתבה בשנת 1903, בעקבות הפוגרום בקייסינב, תיאר חיים נחמן ביאליק, בבית השלישי המובא כאן בדילוגים, את הטרגדיה שארעה במשפחה:

וְנִרְדְּתָ מִשָּׁם וּבָאתְ אֶל-תּוֹדַת הַמְרִתְפִּים הָאֲפֵלִים, / מְקוֹם נְטִמָּאוּ בְּנוֹת עֵמֶד הַפְּשָׁרוֹת בֵּין הַכְּלִים, /

כבד כמשא הסוד", ובנה הוסיף: 'אס'אמי, כך גונב לאוזני, נפגעה אנושות בנפשה לאחר שהתעללו בה", ותיאר את הזיכרון המשפחתי חשוק השפתיים של קרובתו: "היה במשפחה איזה סיפור קשה".

את משמעותו של 'סיפור קשה' זה במציאות הגלות, בעידן הפוגרומים של שלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 באוקראינה, מבאר גורי בציטוט של נתן אלתרמן (1910–1970), שנולד בוורשה ונדד ונמלט עם משפחתו בין מוסקבה, קייב וקייב, עד שעלה לארץ ב-1925:

"מפי אלתרמן שמעתי פעם ביכסיתי כי ישנו צליל מסוים שגם הרגישים ובעלי הדמיון שבין ילידי הארץ אינם עשויים להעלותו בדעתם. הוא דיבר על 'הסירנה' ההיא, על 'היללה' העולה מרחובות היהודים בעת הפוגרום, אותה יללה מתמשכת, שעות על שעות, צירוף כל צעקותיהן וצרחותיהן של הנשים היהודיות בשעת הפוגרום".⁶

אותה יללה מתמשכת של צירוף כל צעקותיהן וצרחותיהן של הנשים האומללות שגויים פורעים מתעללים בהן, אונסים אותן, וגורמים להן לאבד את שפיות דעתן, את כבודן ואת חייהן, בשעת הפוגרום, ובעליהן היהודים כופים עליהן גט על ידי שליח, אחרי הפוגרום ומשאירים אותן בבידוד, בייאוש, במצוקה ובעוני, ריחפה בתודעתה של אימו, שהתיימרה מאימה בנעוריה, בנסיבות מחרידות אלה.

לסוד המשפחתי המושתק של אימו, הכרוך באימת הרדיפות וההתעללויות בפוגרומים הנוראים, במפנה המאה העשרים, שהביאו לבריחה המונית של יהודי רוסיה, בִּסְרֶבְיָה ואוקראינה לארצות הברית ולארץ ישראל, נוספה העדות הספרותית הזועקת. בהקשר אחר כותב גורי כי אומנם היה לו רקע עברי, חילוני, ארץ ישראלי, של ילד שגדל בעיר העברית

אִשָּׁה אִשָּׁה אַחַת תַּחַת שְׂבָעָה שְׂבָעָה עֲרָלִים, / הַבַּת לְעִינֵי אִמָּה וְהָאֵם לְעִינֵי בָתָהּ, / לְפָנַי שְׁחִיטָה
וּבְשַׁעַת שְׁחִיטָה וְלְאַחַר שְׁחִיטָה... וְרָאָה גַם-רָאָה: בְּאַפְלַת אוֹתָהּ זָוִית, / תַּחַת מְדוּכַת מְצָה זוֹ
וּמְאַחֲרֵי אוֹתָהּ חֲבִית, / שְׂכָבוּ בְעֲלִים, חֲתָנִים, אַחִים, הַצִּיצוּ מִן-הַחֹרִים / בְּפֶרֶךְ גְּוִיּוֹת קְדוֹשׁוֹת
תַּחַת בָּשָׂר חֲמוּרִים, /
..... וְאַלֶּה אֲשֶׁר חִיו מְטֻמְאַתָּו וְהִקִּיצוּ מִדְּמֹן – / וְהִנֵּה שְׂקִיצוּ כָּל-חַיֵּיהֶן וְנִטְמְאוּ אוֹר עוֹלָמָן / שְׂקוּצֵי
עוֹלָם, טְמֵאת גּוֹף וְנַפֶּשׁ, מִבְּחוּץ וּמִבְּפָנִים – / וְהִגִּיחוּ בְעֲלֵיהֶן מַחֹרֶם וְרָצוּ בֵּית-אֱלֹהִים / וּבְרָכוּ עַל-
הַנְּסִים שֶׁם אֵל יִשְׁעָם וּמִשְׁגָּבָם; / וְהִכְהִינִים שְׂבָהֶם יִצְאוּ וְיִשְׁאַלוּ אֶת רַבָּם: / "רַבִּי! אֲשֶׁתִּי מָה הִיא?
מִתְרַת אוֹ אֲסוּרָה?" – / וְהִכֵּל יָשׁוּב לְמִנְהַגוֹ, וְהִכֵּל יִחְזַר לְשׁוּרָה.

⁶ שם, א, עמ' 24. השוו שירו של גורי, 'אלבום משפחתי', שם, א, עמ' 235.

הראשונה, בסביבה שהייתה רחוקה מ'הווי יהודי' או מ'אווירה יהודית', "אך מילדות, כל חיי, הייתי חשוף כפצע ל'ספרות הסבל' היהודית. הוויית הסבל וההשפלה, הרדיפות והפורענות, האימה והפוגרומים, לא הניחה לי. נודע לי כי חרף זהותי המקומית בחברה העברית, המהפכנית והאופטימית שנוסדה פה, אני שייך גם ליהודים ההם, לדווי ולמוראים. על אף הנגיף הכנעני שקינן גם בי ידעתי שאני בא גם מהם, שהיותי [שהווייתני] פה קשורה בהווייתם שם, שאני בעל חוב להם".⁷

על אימו היתומה, "היפה והבודדה", שנולדה למשפחת ווסקובויניק,⁸ בעיירה קטנה בבֶּסְרָבְיָה, על גדות הדנייסטר, ליד קישינב, בין אוקראינה לרומניה, ועלתה לארץ ישראל באנייה 'רוסלאן' ב-1919 אחרי שלמדה בסמינר לגנות באודסה, בשנות הרעב הקשה של מלחמת העולם הראשונה, אמר בנה: "שלא מצאה את עצמה בין הקירות ובין הרהיטים, באי סדר הקבוע ששרר בו [בבית]; אמא שנשאה ביתמותה איזה סוד שלא נודע לי על גורל אמה שמעולם לא ראיתי את פניה בכל תמונה שהיא".⁹ על סוד זה כתב בשירו 'אלבום משפחתי': "פְּנֵי אִם אִמִּי, שְׁמַעוֹלָם לֹא רָאִיתִי, / שְׁהֶלְכָה צְעִירָה לְיָמַי. / כְּאִשֶּׁר שְׁאֶלְתִּי: לְמָה? מָה הָיָה לָהּ? / הִשִּׁיבוּ לִי סְתוּמוֹת וְחֲתוּמַיִם. / וּפְנֵי אִמִּי שְׁעִינִיָּה / מוֹלְדֵת כָּל גְּעוּגוּעֵי הָעִגּוּמַיִם. / הַבֵּת הָאֶהוּבָה, אֲשֶׁר שְׁפָתֶיהָ / שְׁנִי וּפְצַע פְּתוּחַ וְנִחְלָת רְתָמַיִם.¹⁰ דמותה המיוסרת, החומלת והחכמה של אימו הטביעה חותם עמוק על חייו ועל עולם הערכים שבחר בו. כך תיאר אותה בערוב ימיו במשפטים מהדהדים:

"גם אמי מתה ככל האמהות... היא שבה אלי בחלומי. עיניה אומרות הכל. אני מצדיע לאישיותה הנאצלת, לטוהר הזה שאינו יודע פשרות, לחכמת ההפכים שבה, לסודותיה שמנעה ממני, לרחמיה. אם אכן ירדו עשרה קבין של רחמים לעולם, תשעה נטלה אמי זיכרונה לברכה והשאר כל העולם כולו. משום שידעה מאז שחר ילדותה צער וסבל ויתמות קשה גילתה היא את סודה של החמלה, את כוחה הלא מנוצח המעניק לכל נברא בצלם את זכותו לקב חרובים של אושר, לכבוד ולתקווה. משום שהיתה חילונית בקדושתה לא ראתה באלוהים את מקור המחילה והחסד, אך ראתה בכל אדם את האחראי אישית לרחמי שמים. כך חישלה בנפשה הרגישה מדי את ההומניזם המסוגף של חסרי האל. היא האמינה כל חייה באפשרויות החרטה השמורות גם לגרועים שבפושעים. אמי, אמי".¹¹

לדבריו אלה של גורי על אימו, שנולדה כאמור בעיירה קטנה בבסרביה, ליד קישינב, בשם פריידה ווסקובויניק, והפכה בארץ ישראל, שאליה עלתה כציונית נלהבת, לגילה גורפינקל-גורי, הוסיף משפט שלה שהטביע את חותמו על חייו: "אמי, עליה השלום, היתה אומרת כי 'ההבדל בין אדם לאדם הוא במספר רגעי החרטה שבו'. כמה שזה נכון!"¹² בספר שיריו,

⁷ שם, א, עמ' 307.

⁸ שם זה נגזר ממילה באוקראינית וברוסית שפירושה יצרן דוֹנֵג או שעווה.

⁹ חיים גורי, עם השירה והזמן, ב, עמ' 28.

¹⁰ שם, א, עמ' 235.

¹¹ חיים גורי, 'הקטע הנוסף', "אלפיים" 9 (1994), עמ' 191-203. ציטוט עמ' 194.

¹² חיים גורי, עם השירה והזמן, ב, עמ' 314.

עֵיבֵל, שְׁבוּ הִבִּיא אֶת דְּבַרֵי אֵימֹו אֱלֹהִים כְּמוֹטוֹ לִפְנֵי שִׁיר מִסֵּפֶר 51, כְּתֹב: "הַחֲרָטוֹת בְּאֹתָ אַחַר
כָּדָר. הַצֵּתָה מֵאַחֲרָת. / הֵן מִבְּקָרוֹת אוֹתָדָד, אַחַר כָּדָר חֲתוּמֹת עֲלִידָד. / הֵן שׁוֹכְבוֹת אֶתְדָד לִישׁוֹן,
חֹלְמוֹת אֶתְדָד, / הֹלְכוֹת אֶתְדָד בְּדָרְדָד, / אֶתְהָ הֹלְדָד וְנִחְרָשׁ, הֹלְדָד וּמֵאֶפִיר, מִזְמֵן אֶתְהָ אַחֲרָת. /
לְפָעִמִים הֵן נוֹטְלוֹת חֲפָשָׁה, מְתָר לָהֶן, / נוֹטוֹת לְהִתְרַחֵק מִמָּדָד, / אֶל תִּדְאָג, הֵן יָשׁוּבוּ, שָׁם
תִּעֲמֹדְנָה חֲרָשׁ, לְיָדְדָד". עוֹד אָמַר עֲלֶיהָ כְּשֶׁצִּיטָט מִשֵּׁפֶט נוֹסֵף שֶׁלָּה: "אִמִּי שֶׁהִיְתָה אִישָׁה חֲכָמָה,

פִּרְסָמָה בְּעָרוֹב יָמֶיהָ סִפְרָ שְׁבוּ אִמְרָה, 'אֲנֹו מִחֹלְקִים לְדָלִי רוּחַ וּלְקָרוֹעֵי נַפְשִׁי".¹³

אוֹלֵי אֵין פֶּלֶא שְׁכָאֶשֶׁר גּוּרִי – שְׁנוֹלָד, כְּאִמּוֹר, בְּשַׁנַּת 1923 לֹאִם יְהוּדִיָּה יְתוּמָה, שׁוֹמֵרֵת סוֹד,
עֲצוּבָה, בּוֹדְדָה וּרְחוּמָה זֹו, שֶׁהִשְׁאִירָה אֶת עֲבָרָה הַדְּתִי הַגְּלוּתִי מֵאֲחֹורִיָּה, אֶךְ הִיְתָה מוֹדַעַת
תְּמִיד לֹאִשְׁמָה וּלְחֲרָטָה הַקְּשׁוּרִים בְּעֵבֶר זֶה – מֵתָאֵר אֶת עֲצָמוֹ בִּיחַד' הַנְּעוּרִים הַיִּשְׂרָאֵלִי
הַתּוֹסֵס בְּתַנּוּעַת הַנּוֹעֵר, בְּבֵית הַסֵּפֶר אוֹ בְּקִיבוּץ, בְּשָׁנוֹת הַשְּׁלוֹשִׁים וְהָאַרְבָּעִים, הוּא מוֹסִיף
בְּרִשְׁמוֹתָיו הָאוֹטוֹבִיּוֹגְרָפִיּוֹת: "הֵיחַד הַזֶּה... וְהַבְּדִידוֹת הָאוֹכְלֹת בִּיחַד הַזֶּה; אֶתְהָ בְּפָנִים
וְאֶתְהָ הַרְחֵק מֵהֵיחַד הַזֶּה, נִידוֹן כְּבֵר אִזּוֹ לְלִבְדִּיּוֹת הַצּוֹפָה מִן הַצַּד".¹⁴ גַּם עַל רִגְעֵי הָאִשְׁמָה
וְהַחֲרָטָה שְׁלוֹ, שִׁירֵשׁ מֵאִימוֹ, כְּתֹב בְּגִילוּי לֵב, כְּפִי שִׁיזְכֹּר לְהֵלֵךְ.

עַל אֲבִיו, יִשְׂרָאֵל גּוּרְפִינְקֵל, הוּא מִסֵּפֶר: "גְּדַלְתִּי בְּבֵית מִלָּא סְפָרִים. אֲבִי עֲלִיו הַשְּׁלוֹם הִיָּה
סִפְרָן בְּרוֹסִיָּה, וְכָאֶשֶׁר עֲלָה אֶרְצָה בִּירוֹסְלָאָ' בְּשַׁנַּת 1919, הִבִּיא עִמּוֹ אֶת אֲהַבְתּוֹ לְסִפְרִיּוֹת
שֶׁבָהן 'אֶפְשֶׁר לֹאֲהוֹב עַד מוֹוֹת' כְּדִבְרֵי הַמְּשׁוֹרֵר".¹⁵ בְּמִקּוֹם אַחֵר הוּא מִסֵּפֶר עַל אֲבִיו "שֶׁהִיָּה
קָדוֹשׁ, טְבִעוֹנִי, פְּצִיפִיסְט, צִיּוֹנִי קְנָאִי, אֲדָם הַגּוֹן, שֶׁאֲהַב מֵאֵד סְפָרִים" וְשֶׁהִיָּה "אִישׁ צָדִיק
בְּדוֹרוֹ. חֲרוֹץ מְדִי. מִסוֹר מְדִי". אֲדָם רְצִינִי, נֹאֲמָן וְשִׁקְדָן שְׁחִי תְּמִיד "לְמַעַן הָעָם וְהָאָרֶץ".¹⁶

בְּדִבְרֵים שֶׁאֲמַר בִּתְּיָקוֹן לֵיל שְׁבוּעוֹת' בְּקִיבוּץ יַפְעַת בְּעָרוֹב יָמָיו, סִיפֵר בְּגִילוּי לֵב עַל יַלְדוּתוֹ:
"הוּרִי גְדָלוֹ בְּמִשְׁפַּחוֹת שׁוֹמֵרוֹת מִסוֹרֵת. אַחַר כֵּךְ הִתְּפַקְרוּ כְּרוֹב בְּנֵי הָעֲלִיָּה הַשְּׁלִישִׁית.
אֲנִי גְדַלְתִּי בְּלֵב הָאֶרְצִיִּשְׂרָאֵלִיּוֹת הָעֵבֶרִית, הַחִילוֹנִית. לֹא זְכוּרִים לִי בְּבֵיתִי חֲגִים
וּמוֹעֲדִים. אֲמִי ע"ה הִיְתָה נוֹהֶגֶת לֹמַר שִׁאֵין חֲגִים קְבוּעִים לְנַפְשִׁי. לֹא עָרְכוּ לִי בֵּר
מִצּוּוָה... מַעוֹלָם לֹא דִרְכַּתִּי עַל סֵף בֵּית כְּנֶסֶת, לֹא שֵׁם הַתְּפַלְלָתִי... לֹא, לֹא לְמַדְתִּי
בִּישִׁיבָה, כְּפִי שֶׁעָשׂוּ גְדוּלֵי מְשׁוֹרְרֵינוֹ וְסוֹפְרֵינוֹ עַל אֲדַמַּת הַגּוּיִים, שֶׁהִפְנִימוּ מִשְׁחַר
יָמֵיהֶם אֶת הָעֵבֶרִית רַבַּת הַרְבָּדִים שֶׁל אֲסַפֵּת כָּל הַדּוֹרוֹת – הַמִּקְרָא וְהַמְדַרְשׁ,
הַתְּפִילוֹת וְהַפִּיּוּטִים... לֹא נִטְשֵׁתִי אֶת בֵּית הַמְדַרְשׁ כִּי מַעוֹלָם לֹא הִיְתָה בּוֹ... לֹא יִדְעַתִּי
אֶת יִיסוּרֵי הַפְּרִידָה מַעוֹלָם הַמְּסוֹרֵת וְאֶת עוֹצְמַת הַמְרָד, שִׁידְעוּ אֲנָשִׁים כְּבִיאֵלִיק,
בְּרַנֵּר וּבְרִדִיצִיבִסְקִי... נוֹלַדְתִּי בְּלֵב הַתְּחִיָּה הָעֵבֶרִית, בְּהוּוּיָה מֵהַפְּכָנִית הַדּוֹבֵרֵת בְּשֵׁם
הַמַּחֲר. לֹא, לֹא הָיוּ בִּי בְּרָאשִׁית דְּרָכֵי דּוֹרוֹת הָעֵבֶר וְאוֹצְרוֹתָיו".¹⁷

גּוּרִי עֲזָב אֶת בֵּית הוּרִיו הַצִּיּוֹנִי־חִילוֹנִי בְּתֵל אַבִּיב בְּגִיל 12, עֲזִיבָה שֶׁאוֹתָה תִּיָּאֵר בְּמִשְׁפֵּט:
"הִיְתָה זֹו הַסְּתַלְקוֹת מִבֵּית שֶׁלָּה הִיְתָה בּוֹ שְׁמַחָה רַבָּה, שֶׁלָּה הָיוּ בּוֹ פְּרָצִי אֲהַבָה פְּתָאוּמִיִּים...

¹³ עִם הַשִּׁירָה וְהַזְמָן, ב, עִמ' 307. לְסִפְרָה שֶׁל אִמּוֹ רֹא: גִּילָה גּוּרִי, דֶּרֶךְ וּמִקְדָּשׁ, תֵּל אַבִּיב: הַקִּיבוּץ
הַמְּאוּחָד 1987.

¹⁴ עִם הַשִּׁירָה וְהַזְמָן, א, עִמ' 29.

¹⁵ שֵׁם, ב, עִמ' 217.

¹⁶ חִיִּים גּוּרִי, 'הַקְּטָע הַנוֹסֵף' (הַעֵרָה 11 לְעִיל), עִמ' 197-199.

¹⁷ עִם הַשִּׁירָה וְהַזְמָן, א, 145.

היתה שם איזו קרבה אנושה, נאמנה ונמשכת, מאופקת מאד, שהפנימה משהו מכובד".¹⁸ הוא עזב בסוף כיתה ו את בית ספרו התל אביבי, 'בית החינוך לילדי העובדים', בתקופה שאותה תיאר בשיר 'מלך' בספרו 'איומה': "מעולם לא דרכתי על סף בית כנסת, לא שם התפללתי". לדבריו, ברח אל העמק, שהיה מוקד חלומותיו וכיסופיו, שם היה ילד חוץ בחברת הילדים בקיבוץ בית אלפא בעמק יזרעאל, בכיתות ז-ט. לאחר מכן, בכיתה י, למד בבית הספר המחוזי של תנועת הפועלים בגבעת השלושה, ובכיתות יא-יב למד בבית הספר החקלאי 'כדורי', בין כפר תבור לסג'רה, שעליו אמר: "רציתי מאד להיות שם אך הגעתי לשם בטעות. לא נועדתי למקצועות ההם: כימיה, פיזיקה, תורת הקרקע, גידול תבואות, גידול ירקות, גננות וגידול פרחים, גידול בהמות גידול עופות, גידול גפנים ושאר עצי פרי... רק באיחור מה נודע לי כי שירי היין של שירת ימי הביניים העברית, למשל, קרובים ללבי עשרת מונים מסוגי הכנות המתאימות לאדמה כבדה".¹⁹ במחזור שלמד בו, למד בכיתה מעליו, גם חברו, התלמיד המצטיין, יצחק רבין, שעזר לו לצלוח את המבחנים ולזכות בתואר 'איכר משכיל'. כשסיים את לימודיו ב'כדורי' בקיץ 1941 הלך בעקבות יגאל אלון (1918-1980), בן כפר תבור, לפלמ"ח. "שמונה שנים מחיי עשיתי בשורות היחידה הזאת",²⁰ אמר בתמציתיות על אותו עשור דרמטי שבו קמה מדינת ישראל בייסורים ובחבלים, בדור השואה והתקומה, או בדור החורבן והגאולה, בעשור שבו התאמנו ונלחמו ילידי הארץ "בשורות היחידה הזאת", לצד אחיהם הפליטים והעולים מהגולה, על בריאת מדינה חדשה יש מאין, שהייתה כרוכה בבריאת עם חדש, השונה מהעם היהודי שחי בגולה תכלית שינוי. הוריו של גורי, יוצאי רוסיה ובסרביה, גזרו כליה על היידיש של ילדותם ועל זיכרונות הגולה הדוויה, הקשורים בשפת אימם ובדת בית אביהם, בזיכרון הפוגרומים וברעב הנורא בשנות מלחמת העולם הראשונה. גורי גדל אפוא בתל אביב, בבית הורים ציוניים חילוניים שדיברו רק עברית, בבית שסוד טמון בו מהעבר הגלותי הרוסי הדתי דובר היידיש, שנמחק כלא היה. מצד אחד, הוא היה לדבריו 'ילד פוליטי' מעורב עם סביבתו, אשר גילה תמיד עניין רב בכל המתרחש סביבו בהווה הארץ ישראלית, אך מצד אחר היה ילד בודד "שנידון ללבדיות הצופה מן הצד", שגדל בבית מלא ספרים, וגילה אהבה עזה לשירה העברית, לשפה העברית, לספרות העברית, לזיכרון היהודי של כל הדורות ולעיתונות העברית. על עצמו הוא מספר: "אך אני גדלתי כילד חוצות בתל אביב צעירה ומורדת, בוראה עברית אחרת והווי אחר, בין בורות סיד ובניינים נוטפי מים וצריפים שנזרו כמו ביד גורל על פני החולות הלוהטים".²¹ בניגוד להוריו, ילידי דור הפוגרומים בגלות המרה, שידעו כמה שפות ככל בני דורם, אבל בחרו לשכוח אותן במעבר מהגולה לארץ ישראל, ודיברו עם בנם רק בשפה העברית כחלק מזהותם הציונית החילונית העברית החדשה, ידע גורי רק שפה אחת:

¹⁸ שם, א, עמ' 28. לגורי היו שתי אחיות, חנה גורי ריבלין (1921-2018), אחותו הבכורה, וזהר גורי (1936-2015), אחותו הצעירה.

¹⁹ שם, א, עמ' 51.

²⁰ שם, א, עמ' 52.

²¹ עם השירה והזמן, ב, עמ' 217.

"נולדתי לעברית, ולא ידעתי שום שפה אחרת. אינני זוכר ששמעתי בבית אף לא פעם אחת ביטוי ביידיש או בשפה זרה אחרת".

אבל מלבד תחושת 'הלבדיות הצופה מן הצד' והרגישות החומלת לכאב ולמצוקה, המתחדדת בבית שהיתמות שרויה בו וסוד זיכרון הפוגרום המוסתר, שעוברים עליו בשתיקה, טמון בו, ומלבד אהבת העברית ואהבת הקריאה, הסקרנות והרצון לדעת על ההווה, שיש לו פנים גלויות ונסתרות, ועל העבר, המוסתר ממנו בידי הוריו, אבל נגלה לו בספרים, חונן גורי בשתי סגולות ייחודיות שהפכו אותו מנעוריו לאדם של אחדות הפכים, המצרף את היהדות ואת הישראליות, את הגולה ואת התקומה, את החורבן ואת התחייה, את הזיכרון ואת ההווה. הייתה לו 'שמיעה אבסולוטית' כפי שגילה המורה שלו לכינור לאימו, שלא ידעה לשיר, והיה לו זיכרון פנומנלי, הקשור בשמיעה זו, לשורות שיר רבות מספור של משוררים עבריים, עתיקים וחדשים, ולדברים בעל פה ששמע ממשוררים וסופרים, כפי שיעידו כל יודעיו. על עצמו כתב בשיר בספרו 'עיבל': שירים (בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2009): "הוא זֹכֵר אֶת הָרְאוּי לְהִזְכֵּר, / גַּם אֶת פְּרִטֵי הַפְּרֻטִים. / זֶה הַצֵּד הַחֶזֶק שֶׁבּוֹ. / הוא הָאִישׁ הַזֹּכֵר". גורי אכן זכר בעל פה שירים שלמים שהפכו לחלק מהווייתו, שירים רבים של ביאליק וטשרניחובסקי, של אלתרמן, יהודה קרני ואורי צבי גרינברג, של כצנלסון וסוצקבר משוררי השואה, של ש' שלום, יצחק למדן ודויד שמעוני, ושל קודמיהם, פייטני גזירות אשכנז ומשוררי הרדיפות והפוגרומים שנאספו בשלושת הכרכים של 'ספר הדמעות' של שמעון ברנפלד, ברלין תרפ"ו, ובספרו של אברהם מאיר הברמן, ספר גזרות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו. משמעותו של זיכרון שירי יוצא דופן זה הייתה, שככל שהוסיף וקרא, כך ראה את עצמו כ'אספת כל הדורות', שכן זכר פרקים רבים מהזיכרון היהודי הכתוב שנצבר מכל הדורות, כחלק מנימי נפשו ומהערכים שהשפיעו במחשבה ובמעשה על ניסיון חייו.

בעשור השלישי לחייו, אחרי מלחמת העולם השנייה, בשנת 1947, נשלח לאירופה כשליח הפלמ"ח בהונגריה, בצ'כיה, ואחר כך בווינה, כדי לסייע ב'בריחה' ובהעפלה. שם פגש לראשונה בבני עמו היהודים, הסחופים והדוויים, פליטי המלחמה, היתומים והעקורים, ופגש בשרידי הגלות המרה ששרדו אחרי שכל עולמם חרב, פגישה מרעישת לב ששינתה את חייו. הוא שב ומזכיר בהקשר זה בשיר לעיל ובמקומות שונים בפרוזה את דמותה של "קֹוֹטֵי הַקִּטְנָה, מִחֲלִילָה וְהַעֲרָפֵל, אֲמָרָה לִי, שְׁאֵלָהִים לֹא מְחַלֵּק בְּצִדְקָה אֶת הַמִּתְנַנֹּת שְׁלוֹ לְאֲנָשִׁים הַנְּכֹוֹנִים" ואת אזלת היד, האשמה, החרטה וקוצר היד שחוו אלה שהגיעו מאוחר מדי מכדי להציל. גורי חש, כצפוי, צער ותדהמה, זוועה ואלם, אל מול הסבל והחורבן, שלא נודעו כמותם, אשר נראו בעין ונשמעו בשפות שונות במחנות העקורים, הפליטים והניצולים, שאליהם הגיעו היתומים והשכולים, הנכים, הפצועים והבודדים טרופי הדעת ופגועי הנפש. לנוכח מצוקת הנטישה בידי אלוהים ואדם של השורדים, שהיה עד לה, כתב את שורות השיר לעיל.

וְהַעוֹלָם עוֹמֵד עַל עַמְדוֹ וּמְחַרֵּשׁ,
כְּאֵלוֹ לֹא נָגַע בּוֹ הַדְּבָר, חֵס וְחֲלִילָה,

כְּפִי שְׁאֶמֶר הָרַב קְלוּנִימוּס שְׁפִירָא הִי"ד,
בְּסִפְרוֹ "אֵשׁ קִדְשִׁי", בְּאוֹתָם יָמִים.
מִי שְׁצַפֶּה לִישׁוּעַת ה' כְּהֶרֶף עֵין
וְהוֹיֵבֵל לְפָנֶיהָ בְּאֶחָד הַקְּרוֹנוֹת הַחֲתוּמִים.

גורי, שעבר ללא כל הכנה משורות הפלמ"ח מלאות און הנעורים של לוחמי חירות ישראל ועיזו הגבורה של חיילים המאמינים בצדקת הדרך, למחנות העקורים, הפליטים, המובסים והנרדפים שניצלו בעור שיניהם, אחרי שאיבדו את כל אשר יקר היה להם בגוף, בנפש, ברוח ובחומר, חש בדאבון נפש ובקשב דרוך את כובד האחריות מול הסבל שאין לו שיעור לצד הרהורים מדריכי מנוחה שעסקו בחרטה ובאשמה. לצד ההזדהות הרבה עם המצוקה, והרצון להתבונן ולהבין, להציל ולסייע לאחיו ולאחיותיו, שלא הייתה לו עימם לשון משותפת, אולם הייתה לו עימם שותפות גורל וקשר של רחמים, אהבה וחמלה, שאל הפלמ"חניק הצעיר את עצמו שאלות נוקבות. שלא כרבים אחרים מבני דורו, שמצאו ביאורים מספיקים ומניחים את הדעת בכל הנוגע למעשי היישוב בארץ בשנות מלחמת העולם השנייה, בשל אילוצים שונים ומגבלות שונות שלא ניתן היה להתגבר עליהם בנסיבות הזמן, גורי חש חרטה עמוקה ואשמה כוססת בעניין מעשיו של דור התקומה בארץ ישראל של שנות הארבעים ביחס לדור השואה באירופה הנאצית, בתקופה מרה זו של שכול וכישלון.²² מאז המפגש הגורלי עם בני עמו השורדים והניצולים מהתופת, בשנת 1947, ראה את עצמו תמיד כמי שמגלם את 'אספת כל הדורות' שהוא משתייך אליה,²³ כמי שהתנוכח עם אֱלוֹהִים, אִיבֵי וְנָחַר גְרוֹן, על האי־צדק של ההיסטוריה היהודית, וכמי שנגזר עליו להיות קרוע בין העולמות השונים שחי בהם ופעל בהם, בין בזמן הראוי, מתוך מסירות נפש ונאמנות עד כלות, בשורות הפלמ"ח, ובין באיחור גדול מדי מכדי להושיע, בזמן המלחמה הנוראה באירופה, שבה נכחדו אלה שציפו לגאולה מידי שמייס לצד אלה שהאמינו בגאולה מעשה ידי אדם, שבוששה להגיע.

ברוח הדברים על החרטה שאמרה אימו, כנזכר לעיל, כתב גורי ברשימתו המצמררת 'אימת העיוורון', בשנת 1982, על החרטה הגדולה של בני דורו, וערך את חשבון הנפש המר על היחס בין 'שנות הגרון' באירופה הנאצית, במחצית הראשונה של שנות הארבעים, לבין 'עולם כמנהגו נוהג' בארץ ישראל, ששנים אלה היו לה לדבריו "תקופת שקט וביטחון ואפילו תקופת פריחה":

"אנשים רבים בני דורנו יהיו רדופי חרטה ואשם עד בוא חליפתם. הם ישאלו בפעם האלף: מדוע לא השכיל העם לראות בעוד מועד את האימה הצפויה לו? הדברים נשאלים לרוב לאחר זמן. אנו עוסקים בפירושן של מלים וביכולתם של ילודי אישה לתפוס את הלא יאומן בהווה השונה לחלוטין מכל התנסות קודמת".²⁴

²² עם השירה והזמן א, עמ' 313, 286-287.

²³ עם השירה והזמן, ב, עמ' 309.

²⁴ עם השירה והזמן, א, עמ' 284.

גורי מביא ברשימתו 'אימת העיוורון' את אבחנתה הנוקבת של המשוררת, הסופרת, החוקרת והמתרגמת לאה גולדברג (1911–1970), ילידת קניגסברג, שהייתה עדה בילדותה לזוועות מלחמת העולם הראשונה, ולהתעללות החיילים שבעקבותיה איבד אביה את שפיות דעתו, וכתבה לימים כי "תמיד עולה דמיונם של הרוצחים על דמיונם של הקורבנות". כאן הפך את אבחנתה לשורות שיר:

כָּל הַסִּימָנִים מְרָאִים שְׁהֵי־סְטוֹרְיָה חוֹזֵרֶת
וְדוֹר לְדוֹר מְעֵבִיר אֶת הַחֶרֶב, כְּמוֹ בְּמֵרוֹץ־שְׁלִיחִים,
שֶׁדְּמִיוֹנָם שֶׁל הָרוֹצְחִים, מְאִז וּמְקַדֵּם,
עוֹלָה, לְלֹא סָפֵק, עַל דְּמִיוֹנָם שֶׁל הַנְּרֻצְחִים.

במדור הרביעי, הנקרא 'הבכי והחשבון', בכרך הראשון של ספרו 'עם השירה והזמן', מכונסים דבריו הנוקבים, הכואבים, המתריסים והמתפלמסים בנושא השואה וזיקתו של היישוב בארץ למתרחש באירופה בתקופת מלחמת העולם השנייה. לא נתנו לו מנוח דבריו המרים של אבא קובנר (1918–1987), מנהיג הפרטיזנים ומפקד הלוחמים בגטו וילנה, על כך שהיישוב העברי בארץ לא קלט ולא פענח את משמעות המתרחש באירופה, וגם אחר כך, בתום ההשמדה, לא הבין לליבו של השריד הסובל ייסורי אין קץ מחמת ניכור. ולא חדלו מלהלום בו דבריו הנוקבים של יצחק אנטק צוקרמן (1915–1981), ממייסדי הארגון היהודי הלוחם (איי"ל) וממנהיגיו בימי מרד גטו ורשה: "אך מדוע אחד לא הגיע? אחד! אחד יכול היה להגיע מארץ ישראל לשם...". גם דבריו של איש הזונדר-קומנדו באושוויץ בירקנאו, חיים רפאל, משרידי קהילת סלוניקי, למראה חיילי הבריגדה מארץ ישראל: "איפה?! איפה הייתם עד עכשיו?!", לא נתנו לגורי מנוח. את המצוקה, האשמה והחרטה סיכם במשפט פולח: "אך כאמור באנו, אבוי, מאוחר מדי, ככלות הכול. תחושת אשם שלא תרפה ממני".²⁵ הוא זכר תמיד את המשוררים המעטים שהבחינו במתרחש בשנות השלושים וצפו את גורלה המר של יהדות אירופה, הזהירו, התריעו והפצירו, בהם אורי צבי גרינברג וזאב ז'בוטינסקי, שעליהם אמר: "לפעמים חשים המשוררים את הסמוי, את החשך. אין הם נביאים, רק קרועי עיניים וחדי קשב".²⁶ במענה לשאלה ששאל את עצמו: "מי אתה?" ענה בתעודת הזיהוי שלו, כשהיה בן ארבעים לערך, "אני מלחמת אזרחים", "כמי שכל הניגודים חברו בו, כמי שמכיל בנפשו הנקועה את כל ההפכים".²⁷

כדי להיטיב להבין את הניגודים, את השסעים ואת ההפכים שהיה עד להם במעשי ידי אדם בשנות הארבעים, ושלא נתנו לו מנוח, וכדי לשוב ולהקשיב לזעקתם של רבים מהנספים שהיו יהודים מאמינים, ששאלו את השאלה שלא הניחה להם יומם ולילה: "ואיפה היה אלוהים?",

²⁵ שם, א, עמ' 58.

²⁶ שם, ב, עמ' 72.

²⁷ חיים גורי, 'הקטע הנוסף', (לעיל, הערה 9), עמ' 203.

הקדיש את חייו החל מראשית שנות השישים ואילך להבנת זיכרון השואה, ולייצוגה בשירה, בפרוזה, בעיתונות ובקולנוע. ראשיתה של פעילות ענפה זו הייתה כשנשלח בתור עיתונאי לסקר את משפט אייכמן, והיה העיתונאי היחיד שישב בכל יום ויום של המשפט מראשיתו ב-11 באפריל 1961 ועד אחריתו ב-15 בדצמבר 1961, כשהוא מאזין ברוב קשב לכל העדויות. הוא שב וסיפר הן על שאלתם של רבים מהנספים: "ואיפה היה אלוהים" כפי שהעידו בשבועה העדים הניצולים, הן על העובדה ששתיקת האלוהים לא נתנה לו מנוח. "השאלה הזאת מלווה גם אותי כל הזמן", אמר כשהיה בן 90, שאלה נוקבת שאותה ניסח בשיר שהובא בראש רשימה זו:

וְאֶדְנִי, שְׁלֵא דְרָכִיו דְרָכֵינוּ,
הַמְקֹף בְּכָל הַפְּרוֹשִׁים הַנִּתְּנִים,
מִמְשִׁיךְ לְהַתְמִיחַ אֶת הַתְּאוּלוֹגִים
וּלְהַכְאִיב יוֹמָם וְלַיְלָה לַמְּאֻמִּינִים.

עשור קודם לכן, בתום שנות הארבעים, שנות השואה באירופה, המלחמה והתקומה בארץ ישראל, אחרי ההתוודעות הראשונה למצוקתם של פליטי מלחמת העולם השנייה במחנות העקורים באירופה, שעליה כתב "הפגישה הזו בהונגריה ואחר כך בצ'כיה עם שרידי השואה שינתה את חיי",²⁸ ואחרי מלחמת העצמאות, שהכריעה את גורלה של מדינת ישראל, שבה שירת כסגן מפקד פלוגה בגדוד השביעי של חטיבת הנגב בקרבות חזית הדרום, והשתתף במבצע האחרון של מלחמת העצמאות, מבצע עובדה, לכיבוש אילת, בתור סגנו של אברהם אדן (ברן) ומפקד פלוגת אנשי גח"ל, פנה לאהבותיו הישנות, הקריאה והכתיבה, הזיכרון והיצירה, שהיו כרוכות ברצון ללמוד, להשכיל ולהרחיב אופקים "בלשון המראות של שירתנו רבת הדורות".

גורי, שהעיד על עצמו בצעירותו: "אט אט נודע לי שאני כותב וכותב ואינני יכול אחרת. ועדיין לא פרסמתי שורה אחת",²⁹ הכריע בגיל מעט יותר מבוגר: "אני רוצה לכתוב. הכתיבה היא טעם חיי ועיקרם",³⁰ הוציא לאור את ספר שיריו הראשון 'פרחי אש' רק בשנת 1949, כשהיה בן 26.

אחרי שספרו הראשון ראה אור כתב:

"רק לאחר 'פרחי אש', בבואי ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, בשנת 1950, ניצבתי בגיל עשרים ושבע מול ארון הספרים וחשתי עד מה ידי ריקות. התחלתי ללמוד ספרות עברית, פילוסופיה ותרבות צרפת. הרביתי לקרוא בתנ"ך וביספר האגדה של ביאליק ורבניצקי. זו היתה פגישה מאוחרת אך מכריעה בחיי משום שהעברית רבת הדורות נתגלתה לי בכל ססגוניותה ועושרה ועוצמתה כיוצרת אפשרויות נפלאות לביטוי. עיון בספרי המאוחרים יותר מגלה את התמורות

²⁸ חיים גורי, עם השירה והזמן, א, עמ' 58.

²⁹ חיים גורי, עם השירה והזמן, א, עמ' 50.

³⁰ חיים גורי, הקטע הנוסף, עמ' 197.

הלשוניות שחלו בטקסטים, את פרי הפגישה המחודשת עם המקורות. כך נחשפו בפני קשרי קשרים בלשון המראות של שירתנו רבת הדורות.³¹

גורי, שכתב לפלא, בשירה ובפרוזה, את הרגעים המכריעים בקורותיה של ארץ ישראל ובקורותיו של עם ישראל במשך שבעים שנה, ושורר את חשבון הנפש של העם היהודי בדורו, והאיר את קורותיו אחרי השואה באירופה ובמדינת ישראל בתעוזה, בכאב וביושר נוקב, הן בדברים הטעונים גילוי הן בדברים הטעונים כיסוי, שילב תמיד את עדותו, עדות היחיד, עם גורל הרבים. הוא זכה לדבר על דברים של עיקר, שלא תמיד רוצים לתת עליהם את הדעת, ולשורר את שירת הארץ מנקודת מבט בלתי צפויה, משום שהיה מחונן כל חייו בסקרנות שאין להשביע אותה, בעין בוחנת ובקשב דרוך למתרחש סביבו, בלב חומל, באכפתיות ובאומץ לב נדיר, בעמדה מוסרית ובסגולת הכרת האמת הנוגעת ליחיד וליחד, מלכתחילה ובדיעבד. עוד ניחן ברגישות לכאב, לעוול ולמצוקה, בסגולה יוצאת דופן של זיהוי תהליכים מורכבים בעת התרחשותם, וביכולת נדירה לשנות את דעתו ולהודות בטעותו. הוא הצטיין בהגדרת נקודות המפנה הבין-דוריות בחיי החברה בישראל, וניחן בסגולת התמצות של חיים שלמים במשפטים קצרים ונוקבים בשירה ובפרוזה. סגולות אלה התחדדו אצלו בעת שעסק במעקב המרתק בחיים ובספרות, לאורך השנים, אחר כל הנוגע לתמורות בשירה שנכתבה בארץ ישראל מהעליות הראשונות במפנה המאה העשרים ועד מלחמת השחרור, מדור המדינה ועד דור מלחמת ששת הימים, ומדור מלחמת ששת הימים לדורות המשוסעים והמפולגים שעלו בעקבותיה. הוא הקדיש דפים רבים בכתביו האוטוביוגרפיים וברשימותיו הספרותיות לתהליך שבו הפכו הישראלים, שהיו מאוחדים במידה רבה כ"יחד" ב"תרבות הנצורים והצודקים", ביובל השנים שקדם להקמת המדינה, למשתתפים יחידים, שמספרם גדל והלך, "בתרבות האשמה והחרטה", שראשיתה בתום מלחמת השחרור ושיאה לאחר הכיבוש וההתנחלות בעקבות מלחמת ששת הימים.³² כך למשל כתב משפט פולח במסתו 'בשיירה ומחוצה לה' על סיפורו של ס. יזהר 'תְּרֵבֶת חִזְעָה', שנדפס בשנת 1949 והרעיש את הלבבות במה שגילה על אודות מחירה הנורא של המלחמה:

"בני דורי ברובם הגדול האמינו באמונה שלמה שהם לוחמים על עניין צודק שחלופתו מוות ואבדון. סיפור 'חרבת חזעה' עורר זעזוע כבד משום שסיים את זמן תרבות הנצורים והצודקים ופתח את זמן האשם והחרטה. יותר מכל גורמת הספרות לשינוי האתוס. היא מעניקה למשברים את משמעותם. די בזעקת האחד כדי לסדוק את היחד".³³

על האשמה והחרטה, הכרוכות במעשים ובמחדלים של היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הארבעים, לצד הצורך להבין את מורכבות המציאות שמעבר לספרות, ואת עולמם של הלוחמים, שראו את עצמם כצודקים ונצורים, העיר גורי, איש אחדות ההפכים המשוסע, באותו עמוד, הן כמשורר, הן כעיתונאי:

³¹ חיים גורי, עם השירה והזמן, א, עמ' 146.

³² חיים גורי, עם השירה והזמן, א, עמ' 154.

³³ עם השירה והזמן, א, עמ' 135.

"השירה, בדרך כלל זרה ואף סתומה בצפניה, דוברת בלשון המראות... מי שרוצה להכיר את הדור הזה שבו מדובר, חייב לפנות גם אל ספרות המכתבים העצומה... הם עדות נאמנה, יחידה במינה, על מהותו של הזמן ההוא ופני אנשיו. וטוב יעשו חוקרי העתים אם יעינו במרחבי העיתונות הכתובה. הרי זו מעניקה תמונת אמת מרתקת על הקורות. השיר והסיפור הם עדות אחרת, הם מלוא כוחו של הבדוי החושף את נסתרות האמת".³⁴

'הבדוי החושף את נסתרות האמת' הוא זה שאיננו מחויב לזמן הקונקרטי ולמקום המסוים, הכרוכים באופן בלתי נמנע בחייהם של אנשים מציאותיים, בהכרעותיהם המוסריות, במעשיהם ובמחדליהם, בביקורתם, בנאמנותם ובשיפוטם, אולם דווקא בשל חירות זו, מהמחויבות לבני הדור שעליו מעיד המחבר הבוחר בהזרה או בבדיון, הבדוי הוא זה העשוי לחשוף ולהאיר את מה שמנסים לכסות, למחוק, להבליע, לטשטש ולהסתיר. כך חשב גורי על שירת דור מלחמת השחרור ועל שירת דור המדינה וספריו, החל בסיפוריו של ס. יזהר וכלה ב'פסח על כוכים' של אבות ישורון, וכך חשב על השירה, הספרות והמחזות שעלו בעקבות מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים, החל מחנוך לוין ו'מלכת אמבטיה', דרך דליה רביקוביץ ו'תינוק לא הורגים פעמיים' על מלחמת לבנון הראשונה וכלה בסרטו של ארי פולמן, 'ואלס עם באשיר', המספר את האמת המרה על מלחמה זו. הוא שב וחזר על אבחנתו: "הבמה ושלחן הכתיבה עוסקים בבדוי המעניק למציאות את משמעותה".³⁵

במבחן השירה המשתנה של בני הדור, המלמדת יותר מכול על גודל השבר, אומר גורי: "הארץ מתקשה להכיר את אתמולה... ישראל מתקשה לשיר שירי מולדת מפני שדי, שבענו, מספיק, **וכן משום שמחלוקת קשה משסעת את העם – מה היא המולדת הזאת? מהם גבולותיה שניתן להזדהות אתם כשלנו, והיכן מתחילה נחלתו של העם השכן הלוחם בשלטונו עליו**".³⁶

בריאיון לעיתונאית והמתרגמת מירי פז, שפורסם ב'דבר' בשנת 1994, אמר גורי בנחרצות על מלחמת ששת הימים, שנכבשו בה שטחים שנויים במחלוקת, מלחמה שהשתתף בה בקרב על ירושלים כמפקד פלוגה:

"מתרבות הנצורים והצודקים התגלגלנו לתרבות האשמים. הן על כך נטושה המחלוקת. **המלחמה שאיחדה את הארץ פילגה את העם במחלוקת נוראה המגיעה לשיאה בימים אלה...** ביסודו של דבר עודני מאמין שבראייה היסטורית ישראל עדיין נצורה וגם צודקת במאבקה על קיומה באזור האלים הזה. אך לא יכולתי להתעלם מתופעות רבות, מנקרות עיניים, שבהן היינו אנחנו המדכא והשליטי".³⁷

³⁴ עם השירה והזמן, א, עמ' 135.

³⁵ עם השירה והזמן, ב, עמ' 205.

³⁶ עם השירה והזמן, א, עמ' 172.

³⁷ עם השירה והזמן, ב, עמ' 312.

על ההתפכחות המרה מתודעת 'הנצורים והצודקים' שרואים רק את צדקתם לאורך המאבק על כיבוש הארץ, ועל ההתוודעות לתוצאות המעשים ביחס לכובשים ולנכבשים, שנעשו בשם צדקת הדרך והאמונה בחזון ועלו במחיר כבד של אובדן האחדות הלאומית והזהות המשותפת, ובמחיר שסע בלתי ניתן לאיחוי בכל הנוגע להגדרות הצדק והמוסר, כתב בספרו 'עיבל' "הייתי נביא שָׁקֶר, נְמֹשֶׁף סוּמָא אֶל הַבְּדוּי, / מְהַמֵּר עַל נְסִים". עוד כתב עליה במסתו המאלפת 'אנחנו הפכנו אותך למולדת', שנישאה בהרצאה ב'בית ברל' בשנת 2002. ההרצאה עסקה בקשרי השירה והזמן, ובזיקתם למעבר מתמיכתו ב'ארץ ישראל השלמה' להכרה המוסרית שמחיר התמיכה ברעיון זה, המשסע את העם, הוא כבד מנשוא:

"הכול השתנה לאחר ששת הימים, ביוני 1967. המלחמה שאיחדה את ארץ ישראל

קרעה לגזרים את עם ישראל.. הפגישה עם ארץ ישראל השלמה עוררה זעזוע כבד.

מחד גיסא, התרגשות הגובלת בחוויה משיחית ושבועת אמונים לארץ שבין הירדן והים, ומאידך גיסא, תגובת נגד קשה של הרואים באחיזה מתמדת בשטחים שנכבשו נטל כבד ולא נכס, שלטון על עם אחר שאם יתמיד יביא למרי ולאלימות ולהשחתת

החברה הישראלית".³⁸

את מסקנתו ביחס למציאות המורכבת שנוצרה בשטחים הכבושים ובמדינת ישראל ניסח בתמציתיות, וחזר עליה בהזדמנויות רבות: "אתה לא יכול להמשיך לשלוט בעם אחר. אי אפשר לאורך זמן לשלוט בעם אחר. זה משחית, זה לא מתקבל בעולם".

גורי היטיב לדעת ש"מולדת היא כל זמניה כולם",³⁹ או "כל הזמנים השייכים למקום הזה", וכל זיכרונותיה הגאוגרפיים, ההיסטוריים, השיריים והספרותיים, גם אלה הסותרים זה את זה וגם אלה השנויים במחלוקת ומקדימים את זמנם. על כך הוסיף: "עם זוכר ארץ ונשבע בשמה. ארץ מחכה לעם... לעתים אני חש כי דעתי מתבלעת וסברתי נערכת בהיותי תמיד גם המקום הזה, על כל תולדותיו, וגם העם הזה על כל נדודיו".⁴⁰ על עצמו אמר: "הייתי נע ונד על פני אדמה אחרת בסוד הכפל האיום, חידת המקולל והשונה... החריג המוזר, עם האלוהים",⁴¹ וענה כנגד עצמו "אם כך, אני מלחמת אזרחים נמשכת, לא סיכום קורותי כירוש, אלא קרעים וניגוד" [של מאבד]⁴² שכן, "מערכת הסתירות מלווה אותי מראשית זכרוני כילד, כל חיי".⁴³ "אני הורגלתי לחיות עם הסתירות וההפכים שבי וסביבי".⁴⁴

כנגד הקרעים והניגודים, האבדות והשסעים, האשמות והחרטות, בכל הקשור לחיי העם והארץ, המתרחשים תמיד ברשות הרבים, בעולם המחשבה ובעולם המעשה, בין אמונות שונות וערכים סותרים, עליהם חש צורך עמוק להעיד עדות ראייה ושמיעה, כואבת ככל

³⁸ עם השירה והזמן, א, עמ' 171.

³⁹ שם, א, עמ' 183,

⁴⁰ שם, א, עמ' 184.

⁴¹ שם, א, עמ' 185.

⁴² שם, א, עמ' 183

⁴³ עם השירה והזמן, ב, עמ' 306.

⁴⁴ שם, ב, עמ' 78

שתהיה, הרגיש גורי ודאות שלמה בכל הנוגע לאהבותיו עליהן היה יכול לעבור בשתיקה. אהבתו לבני ובנות משפחתו, לחברותיו ולחבריו, ללשון העברית וליצירה היהודית, לקריאה ולכתיבה בה לזיכרון היהודי ולהיסטוריה היהודית של הסבל ולספרות העברית בכל מבעיה בשירה ובפרוזה, המגלה בכל דור מחדש את הקבוע והעומד בעולם הרוח בתמורות העיתים, כבעל משמעות וכבעל ערך, כנגד המשתנה והחולף, הקשור ביכוחי ועוצם ידי בעולם הגשמי. אחרי אהבתו להוריו, שבביתם נולד ובשפתם גדל, ועולמם הנגלה והנסתר עיצב את תודעתו ואומץ ליבו, העלה על נס את האהבה הראשונה שבה בחר, היא אהבתו לעליקה, עליזה גורי, בת זוגו מאז ימיהם בפלמ"ח, אשתו מאז 1952, ואם בנותיו האהובות, יעל, נועה וחמוטל. הוא תיאר אהבה זו בבית האחרון של השיר המובא בראש רשימה זו, רק אחרי הבית הקודם לו, שבו מנה את כל הדברים בארץ מאפליה חורבן וצלמוות, שקצרה בהם יד אדם מלהושיע:

כָּל הַמְעַנִּים שֶׁהִשְׁתַּדְּלוּ וְשָׁתְקוּ

כָּל הַתְּחִנוֹת שֶׁנִּחְנְקוּ

כָּל הַעֲקֻבוֹת שֶׁנִּמְחְקוּ

כָּל הַבּוֹרוֹת שֶׁנִּחְפְּרוּ

כָּל הַחַפְּסִים שֶׁנִּגְרְרוּ:

אבל כנגד אפלת הייאוש בכל הקשור לרשעת האדם שאין לה קץ ותכלית, שאת מעמקיה למד העם היהודי על בשרו לאורך הדורות הרבים שבהם שהה בגלות, מהעת העתיקה ועד למאה העשרים, וכנגד השסעים, הניגודים וההפכים שהטביעו בו את חותמם, וכנגד הפסימיות, רגשי האשמה וההתרסה האיובית הניחרת כנגד האי־צדק האנושי והאלוהי, לצד החרטה וחשבון הנפש שליוו את חייו, תיאר את שמחת האור הבוקע מדמות אהבתו, זו הנקשרת בגאולה המגלמת בהווייתה את היפוכו, וקורנת באור שהאיר את ימיו כל חייו:

וְהִיא עוֹלָה מִשְׁעוֹלָה טְלוּלָה מְטַלְלִים

לְבִשׁוֹר לִי שֶׁלֹּא לְנֹצַח תֹּאכַל חֶרֶב.

וְאַף נִשְׁבַּעַת לִי בְּשֵׁם הַיָּמִים הַבָּאִים,

שִׁיְהִיָּה אַחֲרָת.

תְּמִיד הָיָה בָּהּ מִשְׁהוֹ אוֹפְטִימִי.

שְׂאֵם לֹא כֵן מִזְמַן כָּבֵר הִיְתָה נִגְמָרֶת.

הִיא לֹא הִתְנַפְּחָה עִם אֱלֹהִים,

אִיוֹבִית וְנִחְרָת,

רַק בְּקֶעֱחָ, כְּאִילַת־הַשְּׁחַר, מְמַרְוֵמֵי הָאֲרֶבֶל,

נְאֻמָּנָה וְזוֹכָרֶת.

כִּי הָיָה בָּהּ מִשְׁהוֹ אוֹפְטִימִי,

מִשְׁהוֹ הַלְקוּחַ מִהֲזָהָב הַטּוֹב

וּמִן הַתְּכַלֶּת הַזוֹהָרֶת.

אחתום דברים אלה של קוראת ותיקה, אחת מני רבים, בשירתו האהובה של חיים גורי, המלווה את בני דורי ומעניקה להם משמעות זה שבעים שנה, וברשימותיו האוטוביוגרפיות המאלפות, המאירות מחדש פרקים מהעבר המעורפל הנבלע בתהום הנשייה באורן הבוהק של התבונה, הדעת, העדות והזיכרון, בתיאור הדבר הגדול שכותב מחונן זה, בערוב ימיו, האמין שהוא מיצוי ניסיון חייו כקורא וכותב שלא חדל מלכתוב עד ליומו האחרון. הוא קרא לדבר זה 'השארית הנפש' וייחס לו משמעות רבה ברצף ההיסטורי של קורות העיתים בשירה ובפרוזה, וניסח אותו כדרכו במשפט קצר: "אך הנשאר בכתב זו השארית הנפש"⁴⁵ ובכמה שורות שיר בלתי נשכחות, המזכירות את דברי 'ספר יצירה' העתיק האומר ש"העולם נברא בכ"ב אותיות יסוד ובעשר ספירות בלימה, בספר מספר וסיפור":

וְדַע לָךְ שְׁהַזְמַן וְהַאֲוִיבִים, הָרוּחַ וְהַמֵּים
לֹא מְחַקוּ אוֹתָךְ
אֲתָה תְּמַשֵּׁךְ, עֲשׂוּי מְאוֹתִיּוֹת
זֶה לֹא מְעַט
מִשְׁהוּ, בְּכָל זֹאת, יִשְׁאַר מְמָךְ.⁴⁶

⁴⁵ עם השירה והזמן, ב, עמ' 190.

⁴⁶ חיים גורי, "עשוי מאותיות", בתוך: "אף שרציתי עוד קצת עוד", שירים, הוצאת הקיבוץ המאוחד ודניאלה דינור מוציאים לאור, 2015, עמ' 86.